

Davron ERGAShEV

*O‘zbekiston jurnalistika va ommaviy kommunikatsiyalar universiteti
Xalqaro va audiovizual jurnalistika fakulteti “San’at jurnalistikasi”
yo‘nalishi 2-bosqich talabasi,*

Annotatsiya: Ushbu maqolada til, nutq va madaniyatning o‘zaro munosabati va modallik kategoriyasida tutgan o‘rni haqida fikr yuritilgan. Til, nutq bilan madaniyatning o‘zaro munosabati xususida gapirganda “madaniyat” tushunchasi xususida batafsil to‘xtalish zarur.

Kalit so‘zlar: til, nutq, madaniyat, xususiyat, semiotikyondashuv, tafakkur.

Til va madaniyatning bir-biriga munosabatini tavsiflash jarayoni haqida turli xil fikr-mulohazalarga duch kelish tabiiy, chunki bu ikki tushunchaning o‘zaro munosabati keng qamrovli va bir necha yillar davomida olimlarning diqqati markazidan o‘rin olib kelmoqda. Hozirgi tadqiqotlar natijalarini umumlashtirib, til va madaniyat ikkisi bir butunlikni tashkil etadi. Til va madaniyatning o‘zaro bog‘liqligi g‘oyasi tilshunoslik va til falsafasi tarixida katta o‘rin egallaydi. Bu borada birinchi bo‘lib, Vilgelm fon Gumboldt (1767-1835) garchi til hamma odamlar uchun universal bo‘lsa-da, dunyo tillari bir-biridan farq qiladi va har bir tilda dunyoqarash mavjud degan g‘oyani ilgari suradi. Gumboldt uchun odamlarga (millat, irq) aqliy qobiliyatlar berilgan va ba’zi tillar va madaniyatlar ushbu aqliy qobiliyatlarning ishlariga asoslangan ijoddir. Shunday qilib, tillar va madaniyatlar “millat ruhini” ifodalaydi, va lingvistik va madaniy xilma-xillik turli xalqlarning (millatlar, irqlar) aqliy qobiliyatlaridagi farqlarni aks ettiradi. Vorf, o‘z navbatida, yana oldinga bordi va tillar o‘rtasidagi tarkibiy farqlarni har xil fikrlash turlari mavjudligining dalili sifatida va har qanday ma’lum bir madaniyatni tushunish uchun kalit sifatida ko‘rish mumkin, deb ta’kidladi. Odamlarning fikrlash uslubi ular gapiradigan tillar bilan shartlangan (agar aniqlanmagan bo‘lsa) deb taxmin qiladigan lingvistik nisbiylik printsipli odatda Sapir-Vorf gipotezasi deb nomlanadi. Shu nuqtai nazardan, til har qanday muayyan madaniyatni anglashning kalitidir. Ushbu fikr yo‘nalishi tilning ta’siri va qudrati va uning madaniy va etnik guruhlar a’zolari uchun ahamiyatini ta’kidlasa-da, tilni ham, madaniyatni ham mohiyatan izohlaydi. Ya’ni, til va madaniyatga monolit birlik sifatida qaraladi, ularning birligi va bir xilligi uchun muammo tug’dirmaydi. Til (lar) va madaniyat o‘rtasidagi munosabatlarni yaxshiroq anglash zarurati ko‘plab zamonaviy jamiyatlarda lingvistik, ijtimoiy va madaniy xilma-

xillikning kuchayishi bilan bog'liq. Tilshunoslik va tillarni o'qitish sohasida odatda til va madaniyat ko'pincha birbiri bilan bog'liq deb bilish darajasida chambarchas bog'liqdir. Til nafaqat aloqa vositasi, balki insonning madaniy o'ziga xosligini ko'rsatuvchi belgi yoki ko'rsatkich sifatida ham qo'llaniladi. Tilning ifodali vositalarini bilish, uning uslubiy va semantik boyligidan barcha tarkibiy xilma-xilligida foydalana olish - har bir ona tili bu uchun harakat qilishi kerak.

Moddiy madaniyat yodgorliklari muhofaza qilinadi va tiklanadi - bu ma'naviy tarixiy merosning bir qismi. Til ham xuddi shunday, u vulgarizmlar va jargonizmlar, o'zlashmalarning kamroq ishlatilishini ta'minlash. Shuning uchun, biz til o'rganish jarayonida mentalitet, milliy xususiyat, uni ajratib turadigan boshqa farqlarga duch kelamiz. Ushbu holatda til o'rganish jarayonida o'sha xalqning urf-odatlarini, milliy xususiyatlaridan ham xabardor bo'lishi kerak. N.I. Tolstoyning fikricha, "Tilni madaniyatning tarkibiy qismi yoki madaniyat quroli sifatida qabul qilish mumkin (bu bir xil narsa emas), ayniqsa, adabiy til yoki folklor tili haqida gap ketganda. Biroq, til bir vaqtning o'zida butun madaniyatga nisbatan avtonomdir va uni madaniyatdan alohida ko'rib chiqish mumkin (bu doimiy ravishda) yoki ekvivalent sifatida madaniyat bilan solishtirganda va teng hodisalar orqali amalga oshiriladi" [Tolstoy 1995: 16]. Ter-Minasovning mulohazalari asosida, til - bu ma'lum bir nutq guruhining madaniyati, an'analari, ijtimoiy o'zini o'zi anglashini saqlash va yetkazish orqali millatni shakllantiradigan, etnik guruhga inson oqimini shakllantiradigan kuchli ijtimoiy vosita hisoblanishini ta'kidlab o'tgan [Ter-Minasova 2000]. Ma'lumki, til madaniyatning milliy o'ziga xos tarkibiy qismlari orasida birinchi o'rinni egallaydi.

Avvalo, til madaniyat ham muloqot vositasi, ham odamlarni ajratish vositasi bo'lishi mumkinligiga hissa qo'shadi. Demak, ma'lum bir tilda so'zlashuvchilari ma'lum bir jamiyatga tegishli ekanligining belgisi hisoblanadi. Atab aytganda, til tafakkurning tabiatini, dunyoni bilish usulini belgilab ko'rsatadi, insonning ongi va xatti-harakatiga ta'sir qiladi. Tilga madaniyat hodisasi sifatida munosabat, uni ushbu pozitsiyalardan tavsiflash milliy mentalitet belgilariga e'tibor qaratish va ularning lug'at, frazeologiya, nutq odobi, axloqiy tushunchalar, ma'lum bir narsa tashuvchisining nutqiy faoliyati tabiatida aks etishini taqozo etadi. V.A. Maslovaning ta'rifiga ko'ra, lingvomadaniyatshunoslik bu - "Tilshunoslik va madaniyatshunoslik

chorrahasida vujudga kelgan tilshunoslikning bir bo'limini deb ko'rsatib o'tgan [Maslova 2001: 9]. Undan tashqari, "Madaniyatshunoslik va tilshunoslik, etnolingvistika va madaniy antropologiya ilmiy tadqiqotlar natijalarini o'zida mujassam etgan bilimlarning integral sohasi" [Maslova 2001: 32]. Ushbu fikrni V.N. Teliya ham etnolingvistikaning bir qismi sifati deb hisoblab, uni "til va madaniyatning sinxron o'zaro ta'siridagi muvofiqligini o'rganish va tavsiflashga bag'ishlangan fan" deb o'zining ilimiy ishlarida ko'rsatib o'tgan [Teliya 1996:217- 218]. V.V. Krasnixning ta'kidlashicha, lingvomadaniyatshunoslik "Til va nutqda madaniyatning namoyon bo'lishi, aks etishi va fiksatsiyasini o'rganuvchi fan bo'lib, dunyoning milliy manzarasini, lingvistik ongini, mental-lingualni murakkab o'rganish bilan bevosita bog'liqdir" deb ko'rsatib o'tgan [Krasnyx 2002: 12]. Zamonaviy tilshunoslikda lingvomadaniyatshunoslikning nazariy va uslubiy tushunchalari V.V. Vorobyovning "Lingvokulturologiya" monografiyasida eng keng yoritilgan bo'lib, muallif lingvomadaniyatshunoslikni bir necha jihatlarida tavsiflaydi [Vorobyev 2008: 32]: 1) Bu sintezlovchi tipdagi ilmiy fan, madaniyat va filologiyani (tilshunoslikni) o'rganuvchi fanlar o'rtasidagi chegara; 2) Lingvomadaniyatshunoslikning asosiy obyekti - madaniyat va tilning faoliyat ko'rsatish jarayonidagi munosabati va o'zaro ta'siri va bu o'zaro ta'sirning yagona tizimli yaxlitlikda talqinini o'rganish; 3) Lingvomadaniyatshunoslikning predmeti - jamiyat borligining til aloqasi tizimida takror ishlab chiqariladigan va uning madaniy qadriyatlariga asoslangan milliy shakllari, "dunyoning lisoniy manzarasi"ni tashkil etuvchi barcha narsalar; 4) Lingvomadaniyatshunoslik yangicha tafakkur tomonidan ilgari surilgan madaniy qadriyatlarning yangi tizimiga, jamiyatning zamonaviy hayotiga, fakt va hodisalarni to'liq, xolisona talqin qilishga asosiy e'tiborni qaratadi; 5) Xalq madaniyatini obyektiv, to'liq va yaxlit talqin qilish lingvomadaniyatshunoslikdan xalq madaniyatining uning tilida, ularning dialektik o'zaro ta'siri va rivojlanishida tizimli tasvirini talab qiladi. Ko'rib turganimizdek, V.V. Vorobyovning ta'kidlashicha, tilshunoslik va madaniyatshunoslik chorrahasida vujudga kelgan lingvomadaniyatshunoslik ma'lum bir milliy-madaniy hamjamiyat til shaxsining ma'naviy qadriyatlari va tajribasini ma'lum bir shaklda shakllangan majmuini o'rganadigan yangi filologik fan bo'lib, birinchi navbatda, jonli kommunikativ jarayonlarni va ularda o'rganilayotgan lingvistik iboralarning xalqning sinxron harakat qiluvchi mentaliteti bilan bog'lanishini o'rganadi

va ta'limning tarbiyaviy va intellektual vazifalarini bajarilishini ta'minlashini ta'kidlab o'tgan [Vorobyev 1999: 77].

Semiotik yondashuv madaniyatning, birinchi navbatda, dunyo in'ikosining keyinchalik muloqot vositasi sifatida qo'llanilishi mumkin bo'lgan belgilar tizimisifatida tushunishga asoslanadi (K.Levi-Stross). Lekin keltirilgan ta'riflarning hech birini to'laqonli deb bo'lmaydi, chunki ular madaniyatning ko'p qirrali tomonlarining faqat bir jihatini ochib beradi, ular madaniyatga nisbatan "yondashish" bilan cheklanadi va uni yaxlit holda ko'rib chiqmaydi. M.K. Mamardashvili va A.M. Pyatigorskiylar qayd qilishadiki, "madaniyat - bu obyektiv tarzda yo'naltirilgan fikrlash avtomatizmini joriy qiladigan hodisadir" Barcha madaniyat tadqiqotchilari qaysi aniq ilmiy maktabga mansubligidan qat'i nazar tilning ushbu murakkab holat tuzilmasidagi alohida rolini e'tirof etishadi. E.Sepirning yozishicha: "Til madaniyatning to'planishi va uning tarixan meros qoldirilishida katta rol o'ynashi shubhasiz. Bu madaniyatning eng yuksak darajalari va uning sodda shakllariga ham birdek tegishlidir. Eng sodda jamiyat madaniyat fondining katta qismi ko'proq yoki kamroq aniqlik bilan belgilangan til shaklida saqlanib qoladi" "Eng sodda madaniyat" atamasining qo'llanilishi savol tug'dirishi mumkin. Bizning fikrimizcha, har hil madaniyatlar amal qiladi-yu, lekin aslo "eng sodda" yoki "rivoj topgan" madaniyatlar bo'lmaydi. Z.K.Tarlanovning qayd qilishicha, "Til - bu kommunikatsiyaning oddiy bir shakli va oddiy vositasi emas, bu yana mutlaqo yahlit mustaqil bir olam bo'lib, uning qonun va qoidalari o'z mohiyatiga ko'ra til vositasida ifodalansada, til sohiblarining ijtimoiy psixologiyasi va ular yaratadigan madaniyat tipi hamda tarkibi bilan g'oyat nozik bog'langan bo'ladi. Etnomadaniyat etnik tilsiz yoki umuman bo'lmaydi, yoki mavjud bo'lsa ham, ishonchga sazovor emas, chunki etnos faqat o'z tili orqaligina to'liq va keng miqyosda, o'zini betakror namoyon etadi. Boshqa tomondan olganda, etnik madaniyat, etnik dunyoqarash va bilish faoliyati tajribasidan ajralib qolgan til o'zining teran mohiyatini yo'qotadi va bu bilan oddiy muloqot vositalaridan biriga aylanadi" Til bilan madaniyatning o'zaro munosabatlarini talqin etish nihoyatda murakkab ish. Til, tafakkur, madaniyat - bular har doim harakatda, o'zgarishda bo'ladigan hodisalardir. Ularni o'rganish uchun ularni to'xtatish zarur, lekin bu endi o'sha "til", "tafakkur", "madaniyat" bo'lmaydi, to'g'rirog'i, ularning o'zi bo'lmaydi: ular o'lik holda, harakatsiz, bir biridan ajralgan holda qoladi.

Nutq madaniyati aniq ma’noda til birliklarini nutq jarayonida qo’llashning me’yori, maqsadga muvofiqligini anglatga ham, umumiy ma’noda ma’lum millatning umumtil madaniyati doirasida qoraladi. To’g’ri, nutq lingvistik va ekstralingvistik omillarni o’z ichiga oladigan murakkab jarayon bo’lib, u mantiq, psixologiya, pedagogika, etika, estetika masalalari bilan ham bog’liq. Ammo nutq uchun tilning birinchi darajada turishini hech kim inkor etmaydi va u har bir millatning madaniyatini o’zida aks ettiradi. Garchi til birliklarini me’yorlashtirish, hamma uchun tushunarli bo’lgan bir qolipga keltirish umuman tilshunoslikning vazifasi bo’lsa ham, u nutq madaniyati sohasining xizmatlarini inkor etmaydi. Nutq madaniyati tilda ma’lum me’yorga keltirilgan til birliklarining nutqda qo’llanish shart-sharoitlarini, qonuniyatlarini nazariy jihatdan asoslaydi hamda bu me’yorga amal qilishni ma’lum ma’noda nazorat ham qilib boradi. Nutqdagi yutuq va kamchiliklar tahlil qilinib, ularni tugatishning eng ma’qul yo’llari ko’rsatib turiladi. «Nutq madaniyati ijtimoiy fan sifatida keng plandagi til tarbiyasini va ommaviy stilistik savodlilikni, boshqacha aytganda, so’zlovchi yoki yozuvchi omma orasida til haqidagi fanning hozirgi zamon yutuqlarini tatbiq etishni o’z oldiga vazifa qilib qo’yadi» [12]. Shuning uchun ham oliy davlat ta’lim standartlarida jurnalistika, filologiya va boshqa fakultetlarida, jumladan lingvistika fakultetida alohida kurs sifatida o’qitilayotgan «Nutq madaniyati» predmetining vazifasi nutq madaniyati haqida atroflicha tushuncha berish, uning nazariy asoslari va muhim belgilarini o’rgatish, mutaxassislik doirasida uni amaliyotga tatbiq etish yo’llarini ko’rsatib berishdan iboratdir. Navbatdagi gap til madaniyati va nutq madaniyati tushunchalarining huquq sohasida amal qilishi xususida. Huquqiy soha va yurisprudensiya amaliyotda tilga katta ehtiyoj sezadigan yo’nalish hisoblanadi. Bu, ayniqsa, keyingi o’n yillikda alohida ahamiyat kasb etdi. Chunki mustaqilligini qo’lga kiritgan O’zbekiston Respublikasi o’z taraqqiyoti va rivojlanishining yangi bosqichida huquqiy-demokratik tamoyillarga asoslangan fuqarolik jamiyati qurish yo’lidan bormoqda. Ijtimoiy hayotning barcha yo’nalishlarida qonun ustuvorligini ta’minlanishi asosiy vazifa qilib qo’yilmoqda. Xulosa qilib aytilganda, til —

ijtimoiy hodisa. Uni ijtimoiy munosabatlarsiz, boshqa odamlar bilan muloqo qilmasdan egallash mumkin emas. Uning eng muhim xususiyatlaridan biri shundan iboratki, agar uning asosiy soʻz boyligi, nutq qoidalari va tarkibi juda yoshlikdan egallangan boʻlsa, garchi bunda inson tajribasining juda koʻp jihatlari butunlay unutib yuborilgan boʻlsa ham, ona tilida gapirishni unutish aslo mumkin emas.

Bu tilning inson ehtiyojlari uchun yuqori darajada moslanuvchanligidan dalolat beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar roʻyxati

1. Vorobyev V. V. "Лингвокультурология в кругу других гуманитарных наук. "Русский язык за рубежом 3" (1999) - С. 77.
2. Vorobyev V. V. Лингвокультурология. - 2008 - С. 32.
3. Krasnykh V. V. Этнопсихоллингвистика и лингвокультурология: курс лекций - М.: Гнозис, 2002. - С. 12.
4. Maslova V. A. Лингвокультурология: Учеб. пособие для студ. высш. учеб.заведений - М.: Академия, 2001. - С. 32.
5. Teliya V. N. Русская фразеология: Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты. - М.: Языки русской культуры, 1996 - С. 217-218.
6. Ter-Minasova S. G. Язык и межкультурная коммуникация: Учеб. пособие. М.: Слово / slovo, 2000 - С. 624.
7. Tolstoy N. I. Язык и народная культура: Очерки по славянской мифологии и этнолингвистике. М.: Индрик, 1995. - С. 16.
8. Бакиева, Х. В., Караева, Б. Х., Коршунова, Е. Н., Краева, И. А., Тешабаева, Д. М., & Фролова, Г. М. (2012). Узбекский язык для стран СНГ.
9. Тешабаева, Нодира Джураевна, and Зухриддин Ахтамжонович Умирзаков. "Значение физиологических свойств почвообразования." Проблемы современной науки и образования 1 (146) (2020): 22-24.
10. Бакиева, Х. В., Караева, Б. Х., Коршунова, Е. Н., Краева, И. А., Тешабаева, Д. М., & Фролова, Г. М. (2012). Узбекский язык для стран СНГ. Учебник.
11. Тешабаева, Д. М. "ментальность языка в медиапространстве." Вестник Московского государственного лингвистического университета. Гуманитарные науки 2 (818) (2019): 192-198.
12. кизи ВАЛИЕВА, Наргизахон Замир, and Зафар Нурматович АБДУСАМАДОВ. "КЛАССИФИКАЦИЯ ДИАЛОГИЧЕСКОЙ РЕЧИ И ЕЕ АНАЛИЗ В ПРОИЗВЕДЕНИИ ХАЛЛЕДА ХОССЕЙНИ «БЕГУЩИЙ ЗА ВЕТРОМ»." (2022).